

JOGI FÓRUM PUBLIKÁCIÓ

A szövetkezeti mozgalmak kialakulása Európa nyugati felén
- jogtörténeti szemszögből

Szerző:

dr. Schnell Gábor Tibor

Budapest, 2020. május 22.

I. Bevezetés

Az emberiség egész történelmét átfogja a társulásra való igény. A társulási, szervezkedési hajlam az emberi természet legmélyéről fakad.¹ Ebben az „emberi hajlamban” gyökerezik az ember összes szervezkedési formája, így a szövetkezet is.²

A szövetkezet intézményének történelmi jelentőségét a két világháború között kiadott Közgazdasági Enciklopédia szövetkezetekről szóló fejezete is kiválóan példázza: „A szociális mozgalmak közül legtöbb eredményt a szövetkezetek érték el, amelyek fejlődésükben a szakszervezeteket (szindikalizmust) és a kölcsönös segítő egyesületi mozgalmat (mutualitást) is messze túlhaladták. (...) A kooperáció különféle formái nem csak az összes európai államokat hódították meg kisebb nagyobb mértékben, hanem a tengereken is túlterjedve Amerikában, Ázsiában és Ausztráliában is eláradtak (...).”³

A szövetkezet a gazdasági társulás egyik különleges formája. A többi társulástól elsősorban az különbözteti meg, hogy a tagjai gazdasági tevékenységének előmozdítására és anyagi helyzetük javítására jön létre. A szövetkezet gazdasági eszközökkel szociális célt kíván megvalósítani, és elődleges célja nem az üzleti nyereség elérése.⁴

II. Az első szövetkezetek

A szövetkezeti mozgalom a XVIII. század végén, XIX. század elején Nagy Britanniában (főként Skóciában) indult el. Az 1789-es francia forradalom idején alakult ki az individualizmus eszméje, amely az egyén szabadságát, és jogait követelte. Ennek hatására a gazdasági életben is mélyre ható változások mentek végbe, amelyek leginkább az ipart érintették. A tengerhajózás és a vasútépítés is addig ismeretlen méretű áruforgalomnak nyitott utat. Ezzel egy időben kialakult a konkurencia, a piac résztvevői közötti verseny, annak minden előnyével és hátrányával együtt. Megjelent az uzsora és a racionalizálásokat követő munkanélküliség, a korlátlan profitérdekeltség

¹ KAUTZ Gyula: *A társulási intézmények a nemzetgazdaságban*. Ráth Mór, Pest, 1871.1. o.

² PÁRTOS Szilárd-SZILÁGYI László: *Szövetkezeti ismeretek*. Magyarországi Szövetkezetek Szövetsége, Budapest, 1935. 10-11. o.

³ *Közgazdasági Enciklopédia IV. kötet*. Atheneum Kiadó, Budapest, 1938. 831. o.

⁴ HELLER András: *Szövetkezeti politika* - Heller András akadémiai rendes tanárának a Magyar Királyi Szőlészeti Főiskolán tartott előadásairól készített jegyzett. Kézirat. 1944. 1. o.

miatti gyermek- és túlmunka.⁵ Egyre nagyobb számban jelentek meg a bér munkások tömegei. A modern szövetkezet szellemi kiindulópontját Robert Owen angol utópisztikus szocialista politikus tanai jelentették.⁶ Owen kifejtette, hogy a fogyasztóknak kellene megszerveznie a gyáripart és a kereskedelmet, mert az iparosodás következtében az önellátásra alapozott életformát felváltotta a felvásárlásra utalt modern tömeges fogyasztás,⁷ és így a legtöbb fogyasztó kiszolgáltatott helyzetbe került. Látva a proletárrá süllyedt munkásság nyomorát, ennek okait a kapitalizmusban és a szabad versenyben vélte felfedezni.⁸ 1832-ben közel 500 termelőszövetkezet alakult Owen tanai révén, ám ezek nem voltak hosszú életűek, néhány éven belül megszűntek.

III. A rochdale-i takácsok

Az 1840-es években az angol keresztény szocialisták adtak újabb lendületet a szövetkezés mozgalmának. Ezekben az években 28 rochdale-i takács határozta el, hogy az egyre nyomasztóbb gazdasági helyzetben a maguk egyesített erejével igyekeznek sorsukon segíteni.⁹ Owen tanaihoz hasonlóan előttük is a távoli társadalomalakító célok lebegetek.¹⁰ Az akkor még be nem fizetett összesen 28 font üzletrész reménybeli birtokában nem csak boltot, üzletet akartak nyitni, hanem a tagok részére lakóházakat építeni, gyárakat létesíteni, mezőgazdasági üzemet berendezni, sőt olyan telepeket is létrehozni, amely az ún. szövetkezeti polgárok termelését, fogyasztását nevelését is tökéletesen ellátja¹¹. Ezen hihetetlennek tűnő és sokszor illúzióként ható tervek mellett is józan, és racionális üzletemberek voltak a rochdale-i takácsok, akik nagy szegénységben fogtak neki munkájuknak. 1844-ben saját közös vállalkozást hoztak létre Igazságos Úttörők Társasága (Society of Equitable Pioneers) névvel.¹² Az általuk kidolgozott elvek hatalmas hangsúlyt kaptak a későbbi szövetkezeti alapszabályokban, szövetkezeti jogszabályokban és a mai napig nagyrészt változatlanul érvényesek. Ezek a következők:

- nyitott tagság elve,

⁵ ROMÁNY Pál: A szövetkezés kialakulását meghatározó társadalmi-gazdasági feltételek (1844-1944). *Szövetkezés*, 1998/1. 91. o.

⁶ DOMÉ Györgyné-VERES József: *Szövetkezeti jog*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988. 17. o.

⁷ HORVÁTH Attila: *A magyar magánjog történetének alapjai*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2006. 431. o.

⁸ PÁRTOS - SZILÁGYI i.m. 13. o.

⁹ KOVALOVSKY Miklós: *Gróf Károlyi Sándor élete*. Csáthy Ferenc Rt. Egyetemi Könyvkereskedés és Irodalmi Vállalat, Budapest, 1942. 34. o.

¹⁰ PÁRTOS - SZILÁGYI i.m. 14. o.

¹¹ KUNCZ Ödön: A Rochdale-i elvek és a szövetkezet jogi fogalmának körülírása (1935) In.: *Küzdelem a gazdasági jogért II. kötet*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Budapest, 1941. 414. o. ld. KUNCZ Ödön: The Three First Rochdale Principles (1934) In.: *Küzdelem a gazdasági jogért I. kötet*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Budapest, 1939.

¹² Joseph REEVES: *A Century of Rochdale Co-operation*. Lawrence & Wishart, London, 1944. 21-22. o.

- a tagok egyenlő szavazati joga az üzletrészeik számára való tekintett nélkül, azaz a demokratikus vezetés elve,
- az üzleti felesleg szétszórása vásárlási visszatérítés alakjában,¹³
- a tagok által befizetendő üzletrész tőke gyűjtése és a korlátozott tőkekamat,
- teljes politikai és vallás semlegesség,
- készpénz ellenében árusítás és vásárlás,
- szövetkezeti továbbképzés előmozdítása,
- a nem tagoknak árusítás tilalma,
- a teljesen önkéntes szövetkezés,
- a piaci áron árusítás.

Mivel a szövetkezet 1844-ben alakult, és ekkor még a világon sehol sem létezett szövetkezeti törvény, az alapítók a Friendly Societas törvény alapjaira helyezkedtek, amely az olyan egyesületek működését szabályozta, amelyek a „bárminő, nem törvényellenes célra alakulnak”.¹⁴ Az első angliai szövetkezeti törvény, az 1852-ben alakított Provident Societies Act volt, amelynek megalkotásában keresztényszocialisták és a rochdale-i úttörők is közreműködtek. Ez azt jelentette gyakorlatilag, hogy 1844 és 1852 között nem volt mód szövetkezetként való bejegyzésre és ezáltal a szövetkezeteknek nem volt biztosított a törvényes létezésük.¹⁵ A mozgalom eközben olyan sikeressé vált, hogy 1877-re már közel 12 000 tagjuk, és több millió fontos nyereségük volt. A XX. század elejére már majd minden harmadik angol család szövetkezeti boltban vásárolt, és az eladott áruk értéke a brit nemzeti jövedelem harmadát tette ki. Ilyen módon a rochdale-iek egy olyan emberbarát megoldásra leltek, amit később a tőkés vállalkozók is megpróbáltak utánozni. Addig ismeretlen volt a termelőtől nagy tételben beszerző vállalat, amely saját bolthálózattal rendelkezik. Ez a módszer az átlagnál jóval alacsonyabb kereskedelmi haszonszerzéssel is nyereségesnek bizonyult. Ráadásul a kedvező árak a szegényebb rétegek körében is lehetővé tették, hogy olyan termékek is mindennapi fogyasztási cikké váljanak, mint például a különböző fűszerek és a tea.¹⁶

¹³ ld. DÁVID László: A visszatérítés elve a szövetkezet üzleti feleslegének felosztásában. In.: *Közgazdasági Szemle* 1939/12.

¹⁴ KUNCZ (1941) i.m. 415. o.

¹⁵ <http://www.uwcc.wisc.edu/icic/orgs/ica/pubs/studies/The-Present-Applications-of-the-Rochdale1/The-Principles-of-Co-operation1.html>

¹⁶ HORVÁTH (2006) i.m. 431-432. o.

A szövetkezeti irodalom a rochdale-i rendszer legnagyobb újításának és vívmányának a nyílt üzlethelyiség és a vásárlási visszatérítés gondolatát látja. Addig ugyanis a fogyasztási szövetkezetek ún. beszerző csoportok voltak, melyek csak egészen szűk körben végezték az áruelosztást, és értékesítést. Ezzel ellentétben a rochdale-iek boltot nyitottak, ezzel lehetővé tették a vásárlást mindenki részére.¹⁷ Fontos megjegyezni azt, hogy az áru értékesítéséből származó jövedelemben csak a szövetkezet tagjait részesítették. Az üzleti év végén a felesleget felosztották a tagok között, azonban nem a befizetett üzletrészek, hanem a szövetkezetnél teljesített vásárlások arányában.¹⁸

IV. Szövetkezeti mozgalom kialakulása az Európai kontinensen

Ezekben az években Európa többi részén is elindultak a szövetkezeti mozgalmak. Azonban ezek fejlődése egészen más utat mutatott, mint azt a szigetországban láthattuk. Amíg az angliai irányzat a fogyasztást akarta szövetkezeti úton megszervezni, addig a kontinens nyugati részén (főként Franciaországban) kialakuló kísérletek inkább a termelést kívánták megreformálni, abból a célból, hogy a szövetkezeteken keresztül jutassák a munkásokat a termelőeszközökhöz.¹⁹ Louis Blanc francia politikus, újságíró a szövetkezetek állami megsegítésének szükségességét hangsúlyozó eszméjét Philippe Buchez francia történész, politikus, szociológus valósította meg, aki a keresztényszocialista felfogás szellemében építette ki a szövetkezeteket.²⁰ Buchez úgy gondolta, hogy a munkásság, csak úgy javíthat nyomorúságos helyzetén, ha függetleníti magát a tőkétől, termelőszövetkezetekbe tömörül és ez által a munkabéren felül nyereséget is biztosít magának. A nyereség nem kerül teljes egészében kiosztásra a tagok között, hanem annak egy jelentős részéből feloszthatatlan tartalékalapot részesítenek. Ez még a szövetkezet felosztása esetén sem osztható ki csak a későbbi szövetkezetek alapítására használható fel, ezzel előmozdítva a szövetkezeti mozgalom céljait.²¹ Ez a gondolat (a feloszthatatlan tartalékalap gondolata) később többször is visszaköszön a szövetkezeti jog története során (pl. Magyarországon az 1920. évi XXX. tc.-ben is.). Az eleinte csekély számban létrejövő francia termelőszövetkezeteknek az 1848-as forradalom nagy lökést adott. Ám miután az 1851-ben hatalomra került császári kormány a korábban megszavazott hitelt megvonta, a francia termelőszövetkezeti modell sorvadásnak indult.

¹⁷ KUNCZ (1941) i.m. 422. o.

¹⁸ PÁRTOS - SZILÁGYI i.m. 15. o.

¹⁹ IHRIG Károly *Szövetkezetek*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1929. 44. o.

²⁰ KOVALOVSKY i.m. 34.

²¹ PÁRTOS - SZILÁGYI i.m. 17. o.

Az 1800-as évek végére Franciaország is a rochdale-i fogyasztási szövetkezeti utat választotta. Az első ilyen típusú szövetkezet 1885-ben alakult, valamint ugyanebben az évben Párizsban már szövetkezeti kongresszust is tartottak. Azonban hamarosan a francia szövetkezeti mozgalom ismét válságba került. Ennek két oka volt: egyrészt a szocialisták folyamatosan támadták a mozgalmat, ugyanis nem voltak megelégedve annak polgári jellegével, másrészt pedig túl sok szövetkezet volt. Az 1890-es években voltak olyan kisebb városok, ahol összesen 15-20 szövetkezet is működött egyszerre. Végül a századfordulóra stabilizálódott a fogyasztási szövetkezetek helyzete Franciaországban.²²

Németországban a termelősövetkezeti gondolatot a kommunista identitású Ferdinand Lassalle kezdte el terjeszteni, aki állami támogatással kívánta a szövetkezetekről alkotott elképzeléseit megvalósítani.²³

Az 1860-as, 70-es években Németországban is fejlődésnek indultak a Lassalle elképzelésétől eltérő formájú szövetkezetek²⁴. A szövetkezeti mozgalom vezetője Hermann Schulze volt, aki meghonosította az első német hitelszövetkezetet. Schulze gondolatai alapján a kisiparosok csak úgy vehetik föl a versenyt a nagyiparral, ha olcsón termelnek. Ennek előfeltétele azonban az, hogy olcsón jussanak nyersanyaghoz. Ez csak nagybani beszerzéssel érhető el. Viszont tőke hiányában a legtöbb kisiparos nem tudja kifizetni egy összegben a nyersanyag ellenértékét. Ezért ajánlotta Schulze a kisiparosoknak a szövetkezetben való tömörülést a szigorú önszegély és a tagok egyetemleges felelőssége alapján. Az önszegély elve alapján befizetett összegek teremtették meg a szövetkezetek hitelalapját. Schulze néhány éven belül rájött, hogy a nyersanyagbeszerző szövetkezetek nem elégségesek arra, hogy lényegesen megjavítsák a szabad verseny által sújtott kisiparosok helyzetét. Így jutott el Schulze a hitelszövetkezet megalapításának gondolatához.²⁵ 1851-ben kezdte meg a hitelszövetkezetek szervezését. Schulze érdeme semmivel sem volt kisebb, mint a rochdale-i úttörőkké. Az általa elgondolt többszörös felelősség a hitelszövetkezeti mozgalom elterjedésének épp úgy alapja, mint a fogyasztási szövetkezeteknél a visszatérítés elve.²⁶ Az elv lényege az, hogy a szövetkezeti tag az általa jegyzett üzletrészen felül is tartozik a szövetkezet részére bizonyos összeget befizetni akkor, ha a szövetkezet tartozását, annak vagyona nem fedezi,

²² GIDE, Charles: Fogyasztási szövetkezetek. (ford. Szabó László). Stephaneum Nyomda Rt., Budapest 1904. 8. o.

²³ Uo. 17-18. o.

²⁴ ld. Hermann SCHULZE: *Genossenschaften*. Grnst Reil, Leipzig, 1873.

²⁵ PÁRTOS - SZILÁGYI i.m. 24. o.

²⁶ IHRIG i.m. 49. o.

mindezt anélkül, hogy a tagot vagyona számottevőbb részének a saját gazdaságban való használatától megfosztaná, de így a szövetkezet mégis a jegyzett üzletrészek összegét jelentősen meghaladó tőkével rendelkezik, amely ugyan, csak virtuálisan a szövetkezeté, de szükség esetén a hitelezők kielégítésére felhasználható. Fontos megemlíteni Schulze szerepét a német szövetkezeti jogalkotásban, mert a közreműködésével született meg az 1867-es porosz szövetkezeti törvény.²⁷

A falusi hitelszövetkezetek alapját Friedrich Wilhelm Raiffaisen fektette le. A XIX. század közepén a német falvak, különösképpen a gazdatársadalom elkeserítő helyzetben volt. Ebben az időben az áldatlan viszonyok legfőbb oka, az uzsora és a nyomor, valamint a falun élő emberek kulturális elmaradottsága, szervezetlensége volt.²⁸ Ezt felismerve Raiffaisen a kisemberek összefogásával, altruista módon összeadott fillérekből személyi hitelt nyújtott. A szövetkezet alaptőkéje a tagok által befizetett üzletrészből állt össze, ami után osztalékot kaptak. Nem az üzleti nyereség volt a cél (szemben a Schulze féle szigorú, üzleti alapon működő népbankkal), hanem az, hogy a tagok minél kedvezőbb hiteletet kapjanak.²⁹ Raiffaisen egész életét erős valláserkölcs hatotta át és munkásságát az igen nagyfokú gyakorlatiasság jellemezte. Amikor látta, hogy jótékonyági alapú szövetkezete nem biztosít tartós hasznot a kisembereknek, átvette Schulze egyes elveit (így az önsegítség elvét, más néven önsegély elvét is), azonban mindig a falusi kisember viszonyaival és igényeivel számolt.³⁰

Egész más utat követett Dánia szövetkezeti mozgalma. Itt többek között Grudtwig püspök, és Sonne lelkész buzdításának a hatására, gyorsan felvirágzó mezőgazdasági értékesítő szövetkezetek alakultak ki. Alig negyedszázad alatt a vaj-, vágóhíd- és tojásértékesítő szövetkezetek táborába került az ország gazdáinak túlnyomó része. Ezzel párhuzamosan a mezőgazdaságban a racionálisabb gazdálkodás fejlődött ki és az ország jóléte nagymértékben emelkedett, első cáfolhatatlan bizonyítékát szolgáltatva annak, hogy a helyesen megszervezett szövetkezeti mozgalom nem csak a közvetlen érdekeltség szempontjából jár előnnyel, hanem hatását megéri az illető termelési ág és nemzeti gazdaság egésze.³¹

²⁷ RÉTI Mária: *Szövetkezeti jog*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2010. 52. o.

²⁸ PÁRTOS - SZILÁGYI i.m. 25. o.

²⁹ HORVÁTH (2006) i.m. 434. o.

³⁰ PÁRTOS - SZILÁGYI i.m. 25-26. o.

³¹ IHRIG i.m. 54. o.

V. Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége

Említést kell még tenni az 1895-ben Londonban a Nemzetközi Szövetkezeti Kongresszuson alakult Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségéről (ICA), amely a legrégebbi önkéntes szövetkezeti nemzetközi szervezet.³² Fontos említést tenni arról, hogy az ICA 1934-ben határozta meg a rendező elveit, amelyek a rochdale-i elveken nyugodtak. Hosszas vizsgálat után a tíz rochdale-i elvből hét került felvételre:³³

- nyitott tagság elve,
- a tagok egyenlő szavazati joga az üzletrészeik számára való tekintet nélkül, azaz a demokratikus vezetés elve,
- az üzleti felesleg szétszórása vásárlási visszatérítés alakjában,
- a tagok által befizetendő üzletrész tőke gyűjtése és a korlátozott tőkekamat,
- teljes politikai és vallás semlegesség,
- készpénz ellenében árusítás és vásárlás,
- szövetkezeti továbbképzés előmozdítása.³⁴

A „nem tagoknak árusítás tilalma” Magyarország és Németország ellenállása miatt nem került be az elvek közé, az ottani szövetkezeti mozgalmak ugyanis nem ismerték ezt az elvet. Ráadásul az ICA sem érett egyet a teljes tilalommal, elismerte annak egyes esetekben történő szükségességét. Az „önkéntes szövetkezés elve” elsősorban az olyan országok szövetkezetei miatt nem került felvételre, ahol diktatórikus volt az államberendezkedés. Az ICA azon az állásponton volt, hogy elégséges ha csak utal az elv teljes elismerésének a szükségességére. A rochdale-i elvek közül harmadikként a piaci áron árusítás azért nem került fel az ICA elvei közé, mert az ICA bizottsága szerint a szövetkezeteknek (főként a fogyasztási szövetkezeteknek) nem az a feladatuk, hogy piaci áron értékesítsenek, hanem épp ellenkezőleg, az a feladatuk, hogy bizonyos termékek piaci árát maguk szabják meg, és kényszerítsék a magánkereskedelmet saját szövetkezeti árszínvonaluk követésére.³⁵

³² A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének célja és működése. In.: Tanulmányok. Szövetkezeti Üzemszervezési Iroda Szövetkezeti Kutató Csoport. Budapest, 1961. 1. o.

³³ <http://www.uwcc.wisc.edu/icic/orgs/ica/pubs/studies/The-Present-Applications-of-the-Rochdale1/The-Principles-of-Co-operation1.html>

³⁴ Az ICA elveiről ld. bővebben: KUNCZ (1935); www.szovetkezetikutato.hu/letoltes/bak_klara.doc

³⁵ KUNCZ (1935) i.m. 438-439.

VI. Záró gondolatok

Ebből a rövid vázlatból látható, hogy a szövetkezetek intézménye hogyan kezdte meg fejlődését, mekkora hatást gyakorolt Európa összes országát - így Magyarországon is - átszövő szövetkezeti mozgalomra, komoly társadalmi hatást kiváltva. Az ebben az időszakban kialakult szövetkezeti fajták, szövetkezeti elvek nagy hatást gyakoroltak a később kialakult szövetkezeti jogszabályokra is (így pl. a nyitott tagság elve), és mai napig megkerülhetetlen alapköve a szövetkezeti jognak.

Felhasznált irodalom:

1. ¹ Romány Pál: A szövetkezés kialakulását meghatározó társadalmi-gazdasági feltételek (1844-1944). *Szövetkezés*, 1998/1.
2. A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének célja és működése. In.: Tanulmányok. Szövetkezeti Üzemszervezési Iroda Szövetkezeti Kutató Csoport. Budapest, 1961
3. Domé Györgyné-Veres József: *Szövetkezeti jog*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.
4. Gide, Charles: *Fogyasztási szövetkezetek*. (ford. Szabó László). Stephaneum Nyomda Rt., Budapest 1904.
5. Horváth Attila: *A magyar magánjog történetének alapjai*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2006.
6. <http://www.uwcc.wisc.edu/icic/orgs/ica/pubs/studies/The-Present-Applications-of-the-Rochdale1/The-Principles-of-Co-operation1.html>
7. <http://www.uwcc.wisc.edu/icic/orgs/ica/pubs/studies/The-Present-Applications-of-the-Rochdale1/The-Principles-of-Co-operation1.html>
8. Ihrig Károly *Szövetkezetek*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1929.
9. Joseph Reeves: *A Century of Rochdale Co-operation*. Lawrence & Wishart, London, 1944.
10. Kautz Gyula: *A társulási intézmények a nemzetgazdaságban*. Ráth Mór, Pest, 1871.
11. Kovalovszky Miklós: *Gróf Károlyi Sándor élete*. Csáthy Ferenc Rt. Egyetemi Könyvkereskedés és Irodalmi Vállalat, Budapest, 1942.
12. *Közgazdasági Enciklopédia IV. kötet*. Atheneum Kiadó, Budapest, 1938.
13. KUNCZ Ödön: A Rochdale-i elvek és a szövetkezet jogi fogalmának körülírása (1935) In.: *Küzdelem a gazdasági jogért II. kötet*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Budapest, 1941. 414. ld.
KUNCZ Ödön: The Three First Rochdale Principles (1934) In.: *Küzdelem a gazdasági jogért I.kötet*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Budapest, 1939.
14. ld. Dávid László: A visszatérítés elve a szövetkezet üzleti feleslegének felosztásában. In.: *Közgazdasági Szemle* 1939/12.
15. ld. Hermann Schulze: *Genossenschaften*. Grnst Reil, Leipzig, 1873.
16. Pártos Szilárd-Szilágyi László: *Szövetkezeti ismeretek*. Magyarországi Szövetkezetek Szövetsége, Budapest, 1935.
17. Réti Mária: *Szövetkezeti jog*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2010.

18. www.szovetkezetikutato.hu/letoltes/bak_klara.doc